

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING PSIXOLOGIK QARASHLARI

Muxammadiyeva Sitara
Klinik laborator diagnostika

X.B.Nurbayeva
ilmiy raxbar

Annotatsiya. Ushbu maqolada Psixologiyaning O'rta Osiyo hududiga kirib kelishi Abu Rayhon Beruniy va al Farobiyning psixologik qarashlari. Ibn Sino va Mahmud Qoshg'ariyning falsafiy va psixologik qarashlari va fikrlari. Kaykovus, Jomiy, Davoniyning psixologiya fani haqidagi fikrlar.

Аннотация. В данной статье проникновением психологии на территорию Центральной Азии являются психологические взгляды Абу Райхана Беруни и аль-Фараби. Философские и психологические взгляды и мысли Ибн Сины и Махмуда Кашгари. Воплощены идеи Кайковуса, Джами, Давани о науке психологии.

Annotation. In this article, the entry of psychology into the territory of Central Asia is the psychological views of Abu Rayhan Beruni and al-Farabi. Philosophical and psychological views and thoughts of Ibn Sina and Mahmud Kashgari. The ideas of Kaikovus, Jami, Davani about the science of psychology are embodied.

Kalit so'zlar: etika-estetika, ilmiy qarashlar, falsafiy qarashlar, ruhiyat, xushomadgo'ylik, munofiqlik.

Key words: ethics-aesthetics, scientific views, philosophical views, spirituality, flattery, hypocrisy.

Ключевые слова: этика-эстетика, научные взгляды, философские взгляды, духовность, лесть, лицемерие.

Umumiy tarix doirasida ham o'rta asrlarda Sharq uzoq vaqt g'arbga nisbatan ilgarilab ketgan. Xitoy, Hind, Arab, Eron, O'rta Osiyo madaniyati bu davrda arbga nisbatan erta rivojlangan.

O'rta Osiyoda ilm-fan ma'rifatning rivojlanishi, bu hududdagi ilmiy dunyoqarashlar bilan belgilanadi. Bizning davrimizgacha arab istilosigacha bo'lgan davrdagi ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti haqidagi ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Chunki arab xalifaligining O'rta Osiyoga Islom dinining yoyilishi va buning oqibatida O'rta Osiyoda bu diniy qarashlariga qarama-qarshi bo'lgan yozma adabiyotlarning hammasi mutlaqo yo'q qilib yuborilgan. Bundan tashqari O'rta Osiyodagi o'zaro feodal urushlar ham ilm-fan va madaniyatning taraqqiyotiga salbiy ta'sir etgan. XSH asrda O'rta Osiyoni mo'g'ullar bosib oladi va o'rta asrlarda yaratilgan fan va madaniyat sohasidagi ilmiy adabiyotlarning to'plangan qismi shu bosqinchilar tomonidan yo'q qilib yuboriladi. Shunga qaramasdan O'rta Osiyoda ilm-fan va madaniyat yuqori darajada rivojlangan deb ayta olamiz.

O'rta asrlarda O'rta Osiyoda qator-qator olimlar, mutafakkirlar yashab ijod etgan. Ular faqat dinga talluqli fanlardagina rivojlanib qolmasdan, ilm-fanning shunday sohalari: riyoziyot, falsafa, astronomiya, meditsina, pedagogika, anatomiya, etika-estetika, psixologiya va hakazo fanlar bo'yicha butun jahon tan oladigan darajada ilmiy asarlar yaratgan. Bu asarlarni faqat O'rta Osiyo kitobxonlari o'qib qolmasdan, balki butun jahondagi taraqqiyparvar mutafakkirlar ham o'quv risolasi sifatida foydalangan, ana shunday olimlardan biri Abu Nosir Muhammad Ibn Tarxan (Al Farobiy)-870-950 yillarda Farob shahrida tug'ilgan. Farobiy Aristotel' va Platonning ishlarini O'rta Osiyoda keng ommalashtirgan, shuning uchun g'arbda ikkinchi muallim degan nom olgan. Farobiy yozgan asarlaridan bizning e'tiborimizga falsafa, pedagogika, psixologiya, etika-estetika bo'yicha asarlari qiziqtiradi. Farobiyning fikricha muhit va tarbiyaning ta'sirida inson shaxsining ahloqiy sifatleri shakllanadi. Ahloq-tushunchasi Farobiy inson xarakteri bilan chambarchas bog'liq deb hisoblaydi. Chunki xarakterdagi har bir xislatlarni yaxshi tomonga qaratib o'zgartirish mumkin. Shunga asosan inson ahloqini faqat yaxshi tomonga qaratib o'zgartirish mumkin. Uning fikricha inson shaxsining barkamol shakllanishi uchun 4 ta to'siq bor:

- Hurmatsizlik
- Ahloqsizlik
- O'zgaruvchanlik
- Ikkilanish

Bundan tashqari Farobiy tarbiyaning qattiq va yumshoqligi haqida ham o'z fikrlarini bayon qiladi. Bu o'z navbatida tarbiya psixologiyasining asosiy g'oyasi va metodlaridan biri hisoblanadi. Uning fikricha shogirdga ta'lim-tarbiya berishda haddan tashqari qattiqqo'llik ustozga nafrat hissini uyg'otadi. Uning ruhida o'z ustoziga nisbatan qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi. Tarbiyadagi haddan tashqari yumshoqlik esa, shogirdga ustozga nisbatan mensimaslik hissini yuzaga ketiradi. U o'z ustozini aldashga va ustidan kulishga harakat qiladi, deb tushunadi. Farobiy psixologiya sohasida aniq bir asarlar yozmagan bo'lsa ham u Aflotun (Aristotel') psixologiyasining asoslarini mahalliy sharoitda moslashgan holda talqin qiladi va buning oqibatida O'rta Osiyo falsafiy qarashlariga xos bo'lgan psixologik dunyoqarashlar shakllandi.

Farobiyning ilm-fan sohasidagi qarashlari o'zidan keyin yashab o'tgan mutafakkirlar-Beruniy, Ibn Sino o'z ta'sirini o'tkazdi va o'z navbatida bu mutafakkir Farobiy o'zlarining ustozlari deb hisoblaydi.

Abu Rayhon Beruniy-953-1050 yilda o'zining qator falsafiy asarlarida psixologik va pedagogik qarashlarini bayon qiladi. Bular inson shaxsining shakllanishi, ahloqiy kamoloti, aql-idroki, tafakkuri haqida fikrlaridir. Beruniyning «qadimgi avlodlar obidalari» asarida ba'zi odamlar shaxsining shakllanishida ularning xulq – atvorida mavjud bo'lgan ziqnalik, yolg'onchilik, munofiqlik, xushomadgo'ylik, ikkiyuzlamachilik kabi illatlarning shaxs taraqqiyotiga salbiy ta'siri haqida to'xtalib o'tadi. Bu illatlarga qarama-qarshi oqil odamlar haqida o'z fikrini bayon qiladi. Beruniyning fikricha oqil odamlarning taraqqiyoti va uning

ruhiyatining rivojlanishi hech bir to'siqlarsiz ijobiy rivojlanishga ega bo'ladi deb tushuniladi. Beruniy psixologiya sohasida aniq bir asar yozmagan bo'lsa ham, Farobiy ta'limoti ta'sirida inson shaxsining kamoloti, uning aql-idroki, ruhiy taraqqiyoti haqidagi o'zining psixologik va pedagogik qarashlarini hamma asarlarda to'liq bayon qiladi.

Masalan: «Mineralogiya», «Hindiston», hislar bilan seziladigan va aql bilan bilinadigan bir qator kitobning tarjimai-degan kitob va risolalarida o'zining ruh haqidagi qarashlari, ruhiyatning ba'zi muhim masalalarini bilish va tafakkur jarayonlari haqida juda ko'p, g'oyat qimmatli fikr-mulohazalar mavjud.

Beruniy olamni ob'ektiv reallik, inson irodasidan tashqarida mustaqil ravishda mavjud bo'lgan borliq sifatida qaraydi. Beruniy kishi ongi. Tafakkuri va ruhiyatini moddiy jismdan keltirib chiqargan holda tasavvur etadi.

Beruniy Abu Ali ibn Sino bilan bo'lgan munozaralarida barcha narsalarning asosida 5 ta element, ya'ni suv, olov, havo er, bo'shliq yotishini hamda dunyoni bilish jarayonida bilimlarimizning manbaini sezgi a'zolarimiz va ular orqali qabul qilgan hissiy bilmimiz tashkil etadi deb ta'kidlangan. U «agar sezgi a'zolarimiz bo'lmaganda olam tasavvurga ega bo'lmasdik. Umuman inson narsa va jismlarning rangini bilmagan bo'lardik» deydi. Bunda Beruniy sezgi organlar fasliyatiga baho berib materialistik pozitsiyada turganligini ko'ramiz.

Abu Ali ibn Sino – 980 yili Arshona qishlog'ida (Buxoro yaqinida) tug'ilgan. Ibn Sino o'zining ilmiy dunyoqrashi bilan butun jahonda fan taraqqiyotiga va uning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan olim hisoblanadi. Chunki uning asarlari jahonning hamma tillariga tarjima qilingan va o'zining hayotligi paytida Evropada Avitsina nomi bilan, uning asarlari ta'lim maskanlarida o'quv quroli sifatida foydalangan. Uning «Tabobat qonuni» asari o'sha davrdagi , keyingi davrdagi va hozirgi davrida ham tibbiyot sohasidagi olimlarning qo'llanmasi hisoblanadi. Ibn Sino «juda og'ir va mashaqqatli hayot kechirgan» shunga qaramasdan ilm-fanning hamma sohalarida o'zining o'chmas izini qoldirgan.

Ibn Sino jahonda birinchi bor psixologiya fanida tajriba amalga oshirgan alloma hisoblanadi. U emotsional holatlar bo'yicha dastlabki tajribalarni amalga oshirgan. Uning «Tadbiri manozil» asarida ta'lim-tarbiyada uning psixologik asoslariga alohida e'tibor bergan. Bu asarda alohida bob bo'lib, bu bob boalarni tarbiyalash, maktabda o'qitish deb nomlanadi.

Ibn Sino birinchi bor tarbiyada suhbat metodini qo'llashni taklif etadi. Bolalarni o'qitishda va tarbiyalashda bir guruhda yoki jamoada tarbiyalansa, ular faoliyat turlarini amalga oshirishda bir-biriga moslashadi, bir-biriga hurmat-e'tibori kuchayadi va jamoaning ta'sirida eraksiz odatlarni yo'qotadi deb ta'kidlaydi. Bu bilan u birinchi bor ijtimoiy psixologiya asoslariga ham asos soldi. Bundan tashqari Ibn Sino tarbiya metodlari haqida ham to'xtalib o'tadi. Tarbiya metodlaridan oila tarbiyasi, oilda bola tarbiyasini amalga oshirishda regional xususiyatlarni qo'llash zarurligini ta'kidlaydi. Ibn Sino shaxs taraqqiyotida musiqaning o'rni haqida ham to'xtalib o'tadi. U allaning ahamiyati haqida shunday deydi: «Aytilgan qo'shiqning so'zlari tanaga qaratilgan bo'lsa, uning ohangi

bolaga qaratilgan »,-deydi. Ibn Sino Aristotel' va Farobiy ta'limotiga asoslanib ruh va tana haqidagi ta'limot doirasida fikr yuritgan. Chunki u ham o'zidan oldingi allomalar kabi tana va ruh haqidagi ta'limotni, jon ta'limoti doirasida ta'kidlaydi.

Mahmud Qoshg'ariy. XI asrda yashab o'tgan alloma, Turkmaniston erlarida yashab o'tgan.

U o'sgan, ya'ni O'rta Osiyo hududida yashaydigan xalqlarning qabila va elatlarning urf- odatlari, an'analari, e'tiqodlarini, o'zining shu davrgacha saqlanib qolgan asari «[^] Devoni lug'ati turk» da bayon qiladi. Qoshg'ariy psixologiya sohasida biron-bir to'laqonli fikr aytmagan bo'lsa ham, o'zining olib borgan izlanishlar bilan etnopsixologiyani mo''lum yo'nalishlariga asos soldi.

Farobiy musiqani inson tarbiyasiga ta'sir qiluvchi omillardan biri deb billi. U musiqani insonga nafosat, estetik zavq bag'ishlovchi, histuyg'ulari va axloqini tarbiyalovchi muhim vosita, deb hisoblaydi. Mutafakkir "Musiqqa haqida katta kitob" nomli ko'p jildli asarida musiqqa nazariyasi va tarixi, turli musiqqa asboblari, kuylar va ularning ichki tuzilishi, tovushlar, ritmlar, ohanglar haqida ma'lumot berdi; ilmi iyqo, ilmi ta'lif fanlariga asos soldi. Yuqoridagi asarida o'tmishdagi musiqashunos va tadqiqotchilar musiqqa taraqqiyotiga

Katta hissa qo'shganligini alohida qayd qiladi. Shuningdek, kuylar uyg'unligi, kuy ijro etish usullari haqida so'z yuritadi. Rivoyatlarda keltirilishicha, F. Yangi musiqqa asbobi yaratgan, kuy bastalagan, mohir sozanda sifatida nom chiqargan. F.ning aytishicha, musiqiy tasavvurlar inson ruhining eng nozik joyidan qaynab chiqib, ohang holida sezgi quvvatlariga ta'sir qiladi.

Farobiyning dunyoqarashi, uning jamiyat va axloq to'g'risida yaratgan yaxlit ta'limoti ilk o'rta asrlar va keyingi davrlarda ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy fikr rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning qarashlari Sharq mamlakatlariga keng yoyildi. O'rta asr mutafakkirlari Ibn Xallikon, Ibn alKiftiy, Ibn Abi Usabi'a, Bayhaqiy, Ibn Sino, Ibn Boja, Umar Xayyom, Beruniy, Ibn Rushd, Ibn Xaldun va boshqa Farobiyning ta'limotini chuqur o'rganib, uni yangi g'oyalar bilan boyitganlar. Buyuk mutafakkir va shoirlardan Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Dovoniy F.ning ijtimoiy-falsafiy, siyosiy va axloqiy ta'limotidan bahramand bo'lganlar.

Farobiy ilgari surgan fikrlar 16—20-asr larda ham musulmon mamlakatlari olimlari tomonidan katta qiziqish bilan o'rganildi. Mutafakkir qoldirgan meros faqat Sharq mamlakatlarida emas, balki Yevropada ham tarqaldi va ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyotida sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.- T.: 1998.- 64 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi Qonuni", T., 1997.
3. Karimov I. A. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada Chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy Yo'nalishlari.- "Turkiston", 2002 yil 31 avgust

4. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va Yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: “O‘zbekiston”, 2005.-96 b.
5. Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya. Uchebnik.- M.: Aspekt Press, 1999.-376 s.
6. G‘oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2007.1-2 kitob.
7. G‘oziev E.G. Toshimov R. Menejment psixologiyasi. T-2002
8. G‘oziev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
9. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot.-T.: Universitet, 2002.- 96 b.
10. Karimova V.M. va boshk. Mustaqil fikrlash. – T.: SHark.-2000.- 112 b.

QO‘SHIMCHA ADABIYOTLAR:

11. Dyui Dj. “Psixologiya i pedagogika myshleniya”. M., Progress, 1998.
12. Karnegi D. “Kak zavoevat druzey i okazivat na nix vliyanie”. M., Progress, 1990.
13. Karimova V.M. Targ‘ibotning psixologik uslublari.- T.: Ma’naviyat, 2000. 16 b.
14. Karimova V.M. Ota-ona maktabi – baxt kaliti.- T., 2002
15. Oila psixologiyasi. Prof. /. SHoumarov tahr. Ostida.- T.: Sharq, 2001
16. Petrovskaya L.A. “Kompetentnost v obshchenii”. Sotsialno-psixologicheskii Trening. M., Universitet, 1989.
17. Shipun N.I. i dr. “Osnovy upravlencheskoy deyatelnosti”. M., 1999.
18. Sheynov V. “Psixologiya i etika delovogo kontakta”. M., Amalfeya, 1997.
19. Vecher L. Sekrety delovogo obshcheniya. Minsk, 1996.
20. Kornilova T. Vvedenie v psixologicheskii eksperiment. M., 1997.
21. CHaldini R. Psixologiya vliyaniya. M., 2000.
22. Filipp Zimbardo, Maykl Lyayppe. Sotsialnoe vliyanie.- SPb, 2000.-448 s.